

ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

ISSN [2663-0265](#) (print) ISSN [2663-0273](#) (online)
Journal home page: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP>

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Сергій Володимирович САВЧЕНКО

Кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри документознавства та
інформаційної діяльності,
Український державний університет
науки і технологій,
пр. Науки, 4, Дніпро, 49600, Україна

E-mail: serhijs@gmail.com,

Катерина Анатоліївна ПРОКОФ'ЄВА

Кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри документознавства та
інформаційної діяльності,
Український державний університет
науки і технологій,
пр. Науки, 4, Дніпро, 49005, Україна

E-mail: canopa@i.ua,

Оксана Михайлівна РЕШЕТИЛОВА

Кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри документознавства та
інформаційної діяльності,
Український державний університет
науки і технологій,
пр. Науки, 4, Дніпро, 49005, Україна

E-mail: karunga@ukr.net,

Ірина Євгеніївна САВЧЕНКО

Головний бібліотекар краєзнавчого відділу,
Дніпропетровська обласна наукова бібліотека
імені Первоучителів слов'янських
Кирила та Мефодія,
пр. Яворницького, 18, Дніпро, 49005, Україна

E-mail: serhij24@proton.me,

Serhii SAVCHENKO

PhD in History, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of
Documentation and Information Activity,
Ukrainian State University of
Science and Technology,
4 Nauky Ave., Dnipro, 49600, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>

Kateryna PROKOFIEVA

Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor, Associate Professor of the Department of
Document Studies and Information Activities,
Ukrainian State University of
Science and Technology,
4 Nauky Ave., Dnipro, 49005, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4242-3346>

Oksana RESHETILOVA

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of Document
Studies and Information Activities,
Ukrainian State University of
Science and Technology,
4 Nauky Ave., Dnipro, 49005, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7975-0773>

Iryna SAVCHENKO

Chief Librarian of the Local History Department,
Dnipropetrovsk Regional Scientific Library
named after Cyril and Methodius,
the First Teachers of the Slavs,
18 Yavornytsky Ave., Dnipro, 49005, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2662-1564>

УДК 130.2:316.77+002:655.53

РЕВОЛЮЦІЯ ГУТЕНБЕРГА

У СВІТЛІ МЕДІА-ФІЛОСОФІЇ ТА КНИГОЗНАВСТВА

Received 15 June 2025; revised 05 July 2025; accepted 07 July 2025

DOI: 10.15421/352513

Анотація

Стаття присвячена аналізу друкованої книги як технологічного й антропологічного феномена, що спричинив третю інформаційну революцію та кардинально трансформував когнітивні, соціальні та культурні структури людського буття. Дослідження спирається на міждисциплінарний підхід, поєднуючи медіа-археологічний, філософсько-антропологічний та соціально-історичний методи. Ключову роль відіграють теорії Маршалла Маклюєна, який у працях «Галактика Гутенберга» та «Розуміння медіа» обґрунтував ідею, що друковане слово сформувало «hototyographicus» – тип суб'єкта з лінійно-логічним мисленням, візуальним упередженням та індивідуалізованою ідентичністю. Бенедикт Андерсон, Елізабет Ейзенштейн, Роже Шарт'єс, Анрі-Жан Мартен, Вальтер Онг, Джек Гуді та Міхаель Гізеке розкривають механізми впливу друку на формування національних ідентичностей, раціонального мислення, бюрократичних систем і культурного порядку. Юваль Ной Харарі підкреслює

амбівалентність друкарства, яке сприяло як просвітництву, так і поширенню ірраціональних ідеологій. В українському контексті праці Ярослава Ісаєвича, Євгена Немировського, Віри Фрис і Юрія Ясиновського висвітлюють специфіку розвитку друкованої культури, підкреслюючи її органічність у європейському просторі. Сучасна цифрова епоха, проаналізована через ідеї Мануеля Кастельса, свідчить про занепад «Галактики Гутенберга» та перехід до мережевої культури із фрагментованим сприйняттям і плинними ідентичностями. Соціологічні дані підтверджують зниження ролі паперової книги, зростання популярності електронних форматів і трансформацію читачьких практик в Україні та світі. Дослідження прогнозує збереження книги як нішевого продукту та підкреслює необхідність осмислення медіа-трансформацій для розуміння майбутніх культурних зрушень.

Ключові слова: друкована книга, третя інформаційна революція, «Галактика Гутенберга», антропологічна трансформація, когнітивні структури, національна ідентичність, цифрова епоха, медіа-екологія.

THE GUTENBERG REVOLUTION IN THE LIGHT OF MEDIA PHILOSOPHY AND BOOK STUDIES

Abstract

The article is devoted to the analysis of the printed book as a technological and anthropological phenomenon that caused the third information revolution and radically transformed the cognitive, social and cultural structures of human existence. The research is based on an interdisciplinary approach, combining media archaeological, philosophical and anthropological, and socio-historical methods. The key role is played by the theories of Marshall McLuhan, who in his works *The Gutenberg Galaxy* and *Understanding Media* substantiated the idea that the printed word formed «*homo typographicus*» – a type of subject with linear logical thinking, visual bias and individualised identity. Benedict Anderson, Elizabeth Eisenstein, Roger Chartier, Henri-Jean Martin, Walter Ong, Jacques Houdy, and Michael Gieseke reveal the mechanisms of print's influence on the formation of national identities, rational thought, bureaucratic systems, and cultural order. Yuval Noah Harari emphasises the ambivalence of printing, which contributed to both enlightenment and the spread of irrational ideologies. In the Ukrainian context, the works of Yaroslav Isayevych, Yevhen Nemyrovsky, Vira Fris, and Yurii Yasynovskyi highlight the specifics of the development of print culture, emphasising its organic nature in the European space. The modern digital era, analysed through the ideas of Manuel Castells, shows the decline of the Gutenberg Galaxy and the transition to a networked culture with fragmented perceptions and fluid identities. Sociological data confirms the declining role of the paper book, the growing popularity of electronic formats, and the transformation of reading practices in Ukraine and the world. The study predicts the preservation of the book as a niche product and emphasises the need to understand media transformations in order to understand future cultural shifts.

Keywords: printed book, third information revolution, “Gutenberg Galaxy”, anthropological transformation, cognitive structures, national identity, digital age, media ecology.

Постановка проблеми.

Сучасні дискусії про вплив цифрових технологій на антропологічні основи людського буття набувають особливої гостроти при зіставленні з історичними аналогіями комунікаційних революцій. Друкарська революція XV століття, яка спричинила не лише технологічний прорив, а й фундаментальну трансформацію антропологічних структур європейської цивілізації, виступає ключовим кейсом для аналізу. Вона дозволяє простежити, як зміни в технологіях комунікації реорганізували когнітивні процеси, переформатували людське мислення з усно-синестетичного на візуально-лінійне, трансформували соціальну онтологію, створивши нові форми колективних ідентичностей та індивідуальної суб'єктності, а

також змінили темпоральні орієнтири, замінивши циклічне сприйняття часу на історично-лінійне.

Особливу актуальність цього дослідження зумовлює сучасний стан медіа-екосистеми, де паралельно спостерігаються деградація «типografічної свідомості», відродження архаїчних форм комунікації у цифровому середовищі та криза традиційних інститутів знання. Із антропологічної перспективи, друкована книга виступає не просто інструментом комунікації, а технологією конститування сучасного антропологічного типу – «*homo typographicus*», для якого характерні візуальна домінанта сприйняття, лінійно-логічні когнітивні структури, індивідуалізовані форми ідентичності та специфічний режим темпоральності.

Проблемне поле дослідження полягає у

виявленні механізмів, за допомогою яких друковані технології сформували антропологічні основи модерного суб'єкта, а також у аналізі сучасної цифрової революції як потенційної антитези «Галактиці Гутенберга». Особливої ваги набуває питання про наслідки цієї трансформації для майбутнього людської культури, зокрема у контексті українського суспільства, яке переживає одночасно процеси націотворення та цифрової адаптації. Це вимагає глибокого міждисциплінарного аналізу, що поєднує історичний, філософсько-антропологічний і медіа-теоретичний підходи.

Аналіз публікацій.

Теоретичну основу дослідження складають фундаментальні праці книгознавців та теоретиків інформаційної сфери, як зарубіжних, так і українських. Зокрема, Маршалла Маклюена, автора студій «Галактика Гутенберга: Становлення людини друкованої книги» (1962) та «Розуміння медіа» (1964) [McLuhan 1962; McLuhan 1964]. Значний внесок у розуміння соціально-політичних наслідків друкарської революції зробив Бенедикт Андерсон у праці «Уявлені спільноти» (1983) [Anderson 1983]. Елізабет Ейзенштейн у своїй монументальній роботі «Друкарський верстат як агент змін» (1979) здійснила детальний аналіз впливу друку на Ренесанс, Реформацію та Наукову революцію [Eisenstein 1979]. Критичну перспективу на інформаційні революції запропонував Юваль Ной Харарі [Harari 2024]. Мануель Кастельс у теорії інформаційного суспільства розвинув ідеї Маклюена, показавши перехід від «Галактики Гутенберга» до епохи електронних медіа [Castells, 1996]. Концептуально важливими є також тексти українських вчених (В.Фрис, Я.Ісаєвич, Ю.Ясиновський та інших), але вони зосереджені переважно на вивченні друкарства та поширенні друкованих та рукописних видань на східнослов'янських землях [Фрис 2003; Ісаєвич 2002; Ясиновський 1996].

Мета статті.

У цьому дослідженні здійснено аналіз друкованої книги як технологічного та культурного феномена. Воно розглядає її крізь призму книгознавчих теорій, які підкреслюють глибокі трансформації, спричинені третьою інформаційною революцією. Ця революція докорінно вплинула на антропологічні основи людського буття, охопивши все від когнітивних процесів до соціальних структур.

Виклад основного змісту.

Концептуальні основи «Галактики Гутенберга»: друк та раціональний світ

Маршалл Маклюен залишається найвпливовішим дослідником значення друкованої книги та алфавітної писемності для формування раціональної людської культури. Приступаючи до вивчення культурного впливу друку, вчений висловлював здивування щодо «... відсутності розуміння психічних та соціальних наслідків друку», оскільки «... за минулі п'ять століть виразне пояснення чи усвідомлення впливу друку на людську чуттєвість зустрічається вкрай рідко» [McLuhan 1964: 195].

Маклюен розробив комплексну теорію впливу комунікаційних технологій на людську свідомість і суспільну організацію. Центральна теза полягає в тому, що технологія комунікації не є нейтральним засобом передачі інформації, а активно формує спосіб мислення, сприйняття та поведінки людей. Це знайшло відображення у знаменитій формулі «засіб є повідомленням», яка підкреслює, що саме медіум, а не його зміст, справляє найглибший вплив на людську свідомість. Як зазначав учений: «Друк із рухомих набірних форм був першою механізацією складної ручної роботи і став архетипом усієї подальшої механізації» [McLuhan 1964: 193]. Ця ідея підкреслює революційний характер друку як першої масової технології.

Маклюен виокремлює три основні етапи в еволюції людської комунікації. Перший етап характеризується домінуванням усної культури, де комунікація відзначалася багатством взаємодії, емоційністю та колективним сприйняттям. Людське сприйняття було синестетичним, залучало всі органи чуття, а суспільство базувалося на безпосередній взаємодії та емоційному зв'язку. Винахід друкарського верстата з рухомими літерами Йоганном Гутенбергом у XV столітті ознаменував перехід до другого етапу – формування «Галактики Гутенберга», світу, організованого навколо друкованого слова.

Дослідник висуває тезу про те, що друковане слово створило принципово нове людське середовище, яке почало «детрайбалізувати» людину. Книга стала не лише носієм інформації, а засобом подолання племінної замкнутості – як географічної, так і ментальної. Друкарство створило можливість для діалогу між різними епохами та культурами, що підкреслює Маклюен: «Вибух книгодруку розніс розуми й голоси людей по всій землі, щоб відтворити у світовому масштабі людський діалог, який перекидає мости між епохами. Адаже книгодрук – якщо дивитися на нього просто як на сховище інформації або як на новий засіб швидкого відновлення знань – поклав кінець

обмеженості й трайбалізму як психічно, так і соціально, як у просторі, так і в часі» [McLuhan 1962: 193]. Ця тенденція посилилася сьогодні, коли ми переживаємо подібну трансформацію завдяки цифровим технологіям.

Учений наголошує, що читання за своєю природою є послідовним медіумом – текст читається в певній послідовності, що формує лінійне мислення. Це контрастує з такими медіа, як кіно, що презентують інформацію більш холистично, створюючи ефект «усе одразу». Друковане слово, таким чином, сприяло розвитку аналітичного, лінійного мислення, характерного для західної цивілізації. Послідовність читання тексту зліва направо, рядок за рядком, створила новий тип когнітивних процесів, орієнтованих на послідовний аналіз та синтез інформації.

Маклюен стверджує, що друковані технології відіграли вирішальну роль у формуванні національних держав і національної самосвідомості – ця думка стала незаперечною аксіомою для багатьох пізніших дослідників «друкованої революції». Стандартизація мови через друк створила умови для формування національних літератур і єдиного культурного простору всередині мовних кордонів. Водночас друковане слово сприяло гомогенізації культури та створенню спільних систем цінностей, що стало основою для сучасного націоналізму. Можливість масового поширення однакових текстів сприяла централізації влади та створенню єдиних адміністративних систем, а друковане слово стало інструментом політичного контролю та формування громадської думки.

Крім того, друк надав пріоритет зоровому каналу сприйняття над іншими почуттями, створивши те, що Маклюен називав «візуальним упередженням». Оскільки друковані слова були візуально однорідними та фіксованими, вони сприяли розвитку домінування візуальної інформації над іншими сенсорними каналами, активними в усній культурі.

Читання друкованої книги як переважно самотня, приватна діяльність кардинально відрізнялася від усного спілкування, яке за своєю природою було колективним. Це сприяло розвитку індивідуалізму, приватності та самотності, призводячи до «детрибалізації» людини – віддалення її від племінної спільноти та сприяння становленню окремої, автономної особистості. Нарешті, друк дозволив масове виробництво ідентичних копій книг, що призвело до стандартизації мови, орфографії, знань та навіть мислення, сприяючи виникнен-

ню уніфікованих ринків, національних держав та ідеологій.

Капіталізм та друк: уявлені спільноти

Бенедикт Андерсон у своїй праці “Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism” («Уявлені спільноти ...», Anderson, 1983) не присвячував окремих розділів постаті Гутенберга, проте його аналіз формування націй яскраво демонструє вирішальну роль друкарства у виникненні нових уявлень про одночасність і створенні «уявлених спільнот».

До 1500 року європейські друкарні випустили щонайменше двадцять мільйонів книг, поклавши початок епосі механічного відтворення знань. Цей кількісний стрибок спричинив якісну трансформацію: якщо рукописна інформація залишалася рідкісною і сакралізованою, друковане слово завдяки масовості та відтворюваності почало формувати нову культурну реальність. Книговидання, як одна із найдавніших форм капіталістичного підприємництва, цілковито підпорядковувалося ринковій логіці постійного пошуку нових споживчих сегментів. Спочатку первинним ринком була латиномовна Європа, однак насичення цього відносно вузького, хоча й транснаціонального прошарку освічених читачів відбулося протягом півтора століття.

Ключовою особливістю латини був її статус другої мови для освічених верств, тоді як переважна більшість населення залишалася одномовною у своїх локальних діалектах. Капіталістична логіка неминуче вимагала розширення аудиторії, тому після вичерпання елітарного латинського ринку видавці звернулися до ширших мас, переходячи на національні мови. За словами Андерсона, «революційний поштовх капіталізму до використання народних мов став вирішальним чинником у народженні уявлених спільнот націй» [Anderson 1983: 39].

Перехід до рідних мов прискорили три взаємопов'язані фактори. Першим стала езотеризація латини ренесансними гуманістами, які у прагненні відродити античну літературну досконалість перетворили її на мову високої культури, ще більше віддаливши від повсякденного спілкування. Другим фактором стала Реформація, яка виявилася потужним каталізатором друкованого капіталізму. Коли 1517 року Мартін Лютер оприлюднив свої «95 тез», їхній німецький переклад за два тижні розповсюдився по всій країні. У період 1520-1540 років обсяг німецькомовних видань зріс утричі, а сам Лютер став першим в історії «бестселер-

автором» (до речі, залишається ним й у сьогоденні). Третім чинником була поступова централізація влади, що сприяла виникненню офіційних адміністративних мов, які дедалі активніше конкурували з латиною у сфері управління та правосуддя.

Друк формувалася національну свідомість трьома основними механізмами. Насамперед, створення єдиного комунікаційного простору дозволило людям, які розмовляли різними регіональними діалектами, читати ідентичні тексти, поступово усвідомлюючи свою приналежність до спільноти мільйонів співвітчизників. Далі, стабілізація мови через друк зафіксувала мовні норми, значно сповільнивши їхню природну еволюцію та створивши стандартизовані форми комунікації. Нарешті, діалекти, найближчі до друкованих стандартів, набули політичного значення та престижу, тоді як інші поступово маргіналізувалися або асимілювалися.

У такий спосіб «друкований капіталізм уможливив нове уявлення про сотні тисяч, а потім мільйони людей» [Anderson 1983: 36]. Технологічна революція Гутенберга, підпорядкована економічній логіці, непередбачувано стала основою для формування сучасних національних ідентичностей та політичних спільнот.

Порядок, створений книгою

Французький історик Роже Шарт'є провів ґрунтовне дослідження процесів формування читальських практик та організації книжкового світу в ранньомодерну добу [Chartier 1987; Chartier 1994]. У праці «The Order of Books» (1994) науковець переконливо демонструє, що впродовж XIV-XVIII століть поступово утверджувалися інституційні механізми регуляції текстів, зокрема реєстри назв, класифікаційні системи та бібліотеки. «Створення каталогів, класифікацій і бібліотек допомогло встановити порядок у світі текстів, породжуючи нові способи осмислення книги та її використання» [Chartier 1994: 7]. Ці нововведення стали підґрунтям для формування сучасних понять книги та бібліографії, а також породили концептуально нове розуміння книги та утопічну мрію про створення «універсальної бібліотеки». «Мрія про універсальну бібліотеку, що містить усі книги та всі знання, народилася з нового порядку, накладеного на тексти», – писав Шарт'є [Chartier 1994: 62].

У збірці есеїв “The Cultural Uses of Print in Early Modern France” [Chartier 1987] Шарт'є розкриває, як представники церковної та світської влади цілеспрямовано використовували друк як інструмент соціального контролю.

Дослідник аналізує християнські настанови щодо «правильної смерті» та памфлети про етикет, виявляючи у них зразки «керівництва з поведінки» – тексти, що створювалися «згори» (при дворі чи в церковних колах), проте згодом засвоювалися всіма верствами суспільства. Водночас, особливу увагу Шарт'є приділяє аналізу взаємопроникнення нової друкованої культури з усною традицією. Він досліджує складні процеси взаємодії народних традицій, усних легенд та літургійних текстів із масовим друкарством, що призвело до формування специфічної «логоцентричної» свідомості епохи. Таким чином, друкарство сприяє формуванню цілісної інфраструктури культурного порядку, що включає класифікаційні системи, каталоги, концепцію авторства та нове розуміння читача. Унаслідок цих трансформацій кардинально змінюється ставлення до тексту: відбувається перехід від авторитарних рукописних традицій до відкритого та динамічного книжкового ринку.

Амбівалентність інформаційної революції

Елізабет Ейзенштейн – відома американська історикня, яка спеціалізувалася на історії книги та впливі друкарства на суспільні процеси. Її книгознавча концепція, викладена у праці «The Printing Press as an Agent of Change» (Eisenstein, 1979) зосереджена на революційному впливі друкарського верстата на європейське суспільство та культуру в ранній модерний період (XV-XVIII століття). Вона підкреслювала, що друкарство стало ключовим агентом змін, який сприяв Ренесансу, Реформації та Науковій революції. Можливість фіксації та стандартизації текстів забезпечила їхню стабільність, що сприяло накопиченню знань, порівнянню та критиці різних версій, швидшому поширенню ідей та формуванню транснаціональної «Республіки вчених». По суті, йдеться про абсолютно новий когнітивний досвід, сформований «друкованою культурою» [Eisenstein 1979: 168].

Ейзенштейн підкреслювала, що друк не лише поширював вже існуючі ідеї, але й стимулював виникнення нових, оскільки люди мали змогу порівнювати різні точки зору та розвивати їх. Тому вона твердить не просто про чергову інформаційну революцію, а про унікальну трансформаційну роль друкарського верстата у переході від середньовічного до новоевропейського мислення. Друкарський верстат сприяв виникненню нового когнітивного режиму – переходу від знання як «традиції» до знання як систематичного, загальнодоступного корпусу, що перевіряється. Поширення друкованих матеріалів сприяло формуванню

публічної дискусії та обміну думками, що мало важливе значення для розвитку політичних і соціальних рухів.

Фактично, її дослідження вкотре верифікувало головну тезу Маклюена: нові способи комунікації змінюють соціальну та антропологічну реальність незалежно від змісту інформації: «Засіб комунікації – це і є повідомлення». Ця думка залишається актуальною.

Французький історик книги Анрі Жан Мартен, чий праці, зокрема “Histoire et pouvoirs de l’écrit” (1988), стали класикою книгознавства [Martin 1994], акцентував увагу на економічних і соціальних аспектах впливу друкарства на європейське суспільство. Мартен розглядав друкарський верстат не лише як технологічний винахід, а як потужний економічний двигун, що трансформував культуру, менталітет і соціум. Він підкреслював, що масове виробництво книг знизило їхню вартість, зробивши знання доступнішим для ширших верств населення, що спричинило демократизацію освіти та інтелектуального життя: «Друкарський верстат, уможлививши масове виробництво ідентичних текстів, докорінно змінив умови інтелектуальної праці та поширення знань. Він зруйнував монополію освічених еліт і відкрив шлях для ширшого поширення ідей, сприяючи новій формі культурної демократизації» [Martin 1994: 292]. Це, за Мартеном, змінило менталітет європейців, сприяючи розвитку індивідуального критичного мислення та послабленню монополії церкви на знання.

Водночас він звертав увагу на амбівалентність цього процесу: друк не лише поширював наукові ідеї, а й підтримував релігійні конфлікти, зокрема через масове пропагандистське поширення ідей. Друкарство, за своєю природою, служило як просвітництву, так і мракобісью. Воно поширювало праці вчених, але також примножувало поширення помилок і фанатизму, як ми бачимо на прикладі релігійних конфліктів Реформації [Febvre, Martin 1976: 248].

У політичному контексті Мартен вбачав у друкарстві інструмент, що сприяв централізації влади, оскільки держави використовували друковані видання для стандартизації законів і адміністративних практик. Його підхід гармонійно доповнює ідеї Маклюена, наголошуючи на матеріальній основі «Галактики Гутенберга» та її впливі на соціальні структури.

Німецький медіатеоретик Міхаель Гізеке у своїй праці «Der Buchdruck in der frühen Neuzeit»

[Giesecke 1991] запропонував перспективу, дещо відмінну від Маклюена, зосереджуючись на технологічній і системній природі друкарства. Гізеке вважав, що друкарський верстат не лише створив нову комунікаційну парадигму, а й започаткував інформаційну систему, яка радикально змінила організацію суспільства. Він підкреслював: «Друкарство призвело до виникнення типографської культури, яка характеризується стандартизацією, повторюваністю та широкою доступністю текстів» [Giesecke 1991: 321]. Це, на його думку, сприяло формуванню раціонального мислення, оскільки друковані тексти вимагали чіткості, логіки та структурованості.

Гізеке також звертав увагу на політичні наслідки: «Стандартизація мови та письма через книгодрукування створила передумови для формування національних ідентичностей і єдиних культурних просторів» [Giesecke 1991: 456], що перегукується з ідеями Андерсона про «уявлені спільноти». Однак Гізеке наголошував на системному характері змін: друкарство не лише впливало на свідомість, а й створювало нові соціальні інститути, такі як видавничі дома, бібліотеки та архіви, які стали основою модерного суспільства. Його підхід підкреслює інфраструктурний вимір «Галактики Гутенберга», доповнюючи Маклюєнове бачення технологічним і організаційним аспектами.

Американський культуролог і теоретик комунікації Вальтер Дж. Онг розвинув і поглибив ідеї Маклюена, зосередившись на фундаментальному переході від усної до письмової та друкованої культури. У праці «Orality and Literacy» (1982) Онг обґрунтовує тезу про те, що друкована книга спричинила революційні зміни в людському менталітеті, стимулюючи розвиток абстрактного та аналітичного мислення [Ong 1982]. Дослідник проводить чітке розмежування між характеристиками усної та друкованої культур. Якщо усна культура була за своєю природою колективною та контекстно-залежною, то друкована книга, за концепцією Онга, сформувала принципово нову «візуальну» свідомість. У цій новій парадигмі текст сприймається ізольовано від безпосереднього міжособистісного контакту, що сприяє індивідуалізації мислення та формуванню автономної особистості. Ця теза органічно корелює із Маклюєновою концепцією «детрайбалізації».

Особливу увагу Онг приділяє соціальним наслідкам поширення друкарства. Він концептуалізує феномен «вторинної усності» – процес,

за якого друковані тексти починають впливати на усну комунікацію, генеруючи нові форми публічної дискусії. У політичній площині науковець розглядає друкарство як інструмент, що посилив авторитет тексту як первинного джерела знань, що, своєю чергою, мало далекосяжні наслідки для формування бюрократичних і правових систем. Підхід Онга гармонійно доповнює Маклюєнове бачення, привносячи психологічний і когнітивний вимір до аналізу культурного впливу друкарства.

Британський антрополог Джек Гуді у працях «The Domestication of the Savage Mind» (1977) і «The Logic of Writing and the Organization of Society» (1986) здійснив комплексне дослідження впливу писемності та друкарства на когнітивні структури та соціальну організацію [Goody 1977; Goody 1986]. Центральна теза Гуді полягає в тому, що друкована книга не лише уніфікувала знання, а й виступила каталізатором розвитку логічного та систематичного мислення, закладаючи підвалини модерної науки та бюрократичних систем. На відміну від Маклюєна, який акцентував увагу на культурних трансформаціях, Гуді зосереджується на структурному впливі друкарства на суспільну організацію. Він досліджує, як друк революціонував створення письмових архівів, контрактів і правових документів, перетворившись на потужний інструмент соціального контролю через можливість фіксації та стандартизації інформації, що використовувалася державними інститутами.

У контексті ментальних трансформацій Гуді підкреслює, що друкарство сприяло формуванню «графічної свідомості», яка кардинально змінила сприйняття часу та простору, зробивши їх більш абстрактними та піддатними до вимірювання. Його концептуальні напрацювання органічно доповнюють теоретичні побудови Маклюєна, акцентуючи на практичних аспектах впливу друкарства на суспільну організацію та когнітивні процеси.

Ці концепції гармонійно влітаються у загальну канву розуміння «Галактики Гутенберга» як багатогранного феномену. Мартен підкреслює економічні та соціальні аспекти, Гізеке – системний і технологічний, Онг – психологічний і когнітивний, а Гуді – антропологічний і організаційний. Разом вони створюють комплексну картину впливу друкарської революції на європейську свідомість, культуру, політику та соціум, підтверджуючи тезу Маклюєна про те, що «засіб є повідомленням», але додаючи до неї нові виміри та нюанси.

Харарі: критична деконструкція технологічного оптимізму

Ізраїльський історик Ювал Ной Харарі у своєму критичному аналізі історії формування інформаційних мереж піддає радикальному переосмисленню панівну оптимістичну парадигму щодо автоматичного зв'язку між технологічними проривами в поширенні інформації та суспільним прогресом чи утвердженням істини. Його підхід спростовує наївні уявлення про прогресивну природу технологічних інновацій. Центральна теза Харарі праці “Nexus: A Brief History of Information Networks from the Stone Age to AI” полягає в тому, що друкарство не генерувало принципово нових ідей, а лише механічно відтворювало наявний інтелектуальний контент, незалежно від його епістемологічної достовірності. Якщо завдяки друкарським верстатам дійсно поширювалися революційні праці Коперника й Галілея, то паралельно ще більш інтенсивно поширювалися псевдонаукові вигадки, конспіративні теорії та релігійні фантазми [Harari 2024].

Найбільш драматичним історичним прикладом деструктивного потенціалу друкованого слова стали полювання на відьом у ранньомодерній Європі. Трактат Генриха Крамера та вірогідно Якоба Шпренгера «Молот відьом» (“Malleus Maleficarum”, 1487), який перевидавали багато разів впродовж кількох століть, перетворився на справжній бестселер та практичний підручник для організації масових репресій, створивши потужну інтерсуб'єктивну реальність колективної істерії. Цей феномен яскраво демонструє, як технологічні можливості друкарства можуть служити не просвітництву, а поширенню ірраціональних страхів та соціальної деструкції.

Спостереження Харарі суттєво проблематизують «раціоналістичну» концепцію Маклюєна та його постулати щодо каузального зв'язку між поширенням друкарства та розвитком раціонального мислення. Така лінійна інтерпретація технологічного детермінізму виявляється методологічно спрощеною та історично неточною. Критичний аналіз Харарі розкриває амбівалентну природу технологічних трансформацій, де прогресивні та регресивні тенденції співіснують у складній діалектичній взаємодії.

Український контекст: ідеологічна місія друкованої книги

Українське книгознавство може похвалитися низкою доробків, присвячених феномену друкарства. Існує низка фундаментальних праць,

присвячених дослідженню стародруків, які є результатом багаторічної роботи провідних українських науковців та бібліотек¹. Ці видання охоплюють як каталогізацію, так і глибокий аналіз історико-культурного значення українських стародруків. Основними виданнями українських дослідників стародруків, на які б ми мали звернути увагу в контексті цієї розвідки, є:

– «Кириличні стародруки XV-XVII століть у Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського» (каталог, що містить детальний опис кириличних стародруків, збережених у фондах НБУВ – результатом багаторічної роботи з атрибуції та систематизації стародруків [Кириличні стародруки 2005]);

– «Зібрання українських стародруків XVI–XVIII століть» (каталог унікальної приватної колекції Віталія Гайдука, що включає понад 500 примірників стародруків із різних українських друкарень, містить наукові коментарі та аналіз кожного експоната [Бочковська, Хауха 2012]);

– «Київські кириличні стародруки XVII–XVIII ст. та особливості їх атрибуції» (дослідження, присвячене особливостям атрибуції київських стародруків, зокрема аналізу шрифтів, оформлення та видавничих маркерів [Бочковська, Хауха 2010]);

– «Стародруки» – стаття в Українській бібліотечній енциклопедії (надає загальний огляд історії дослідження та колекціонування стародруків в Україні, а також перелік основних дослідників та бібліотек, що займаються цим напрямом [Стародруки 2001]);

– знаменитий каталог стародруків Якіма Запаса та Ярослава Ісаєвича (містить аналіз пам'яток книжкового мистецтва, виданих на теренах України, в двох книгах [Запаско, Ісаєвич 1984]);

– студії над нотолінійними ірмологіями XVI–XVIII століть Юрія Ясиновського [Ясиновський 1996];

– дослідження Віри Фрис про рукописну книгу, яка продовжувала існувати до XVIII століття на тлі поширення друкарства [Фрис 2003].

Особливе місце серед цих учених посідає академік Я.Д.Ісаєвич – автор кількох сотень друкованих праць, зокрема, з історії друкарства на «православній Слов'янщині» та поширення друкованої

книги на теренах України у XVI-XVIII століттях. Його студію «Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми» (2002) можна назвати найбільш теоретично насиченою з-поміж усіх праць про українську книгу, оскільки вона претендує на синтез та історико-книгознавче осмислення всіх етапів історії книги – як рукописної, так і друкованої [Ісаєвич 2002].

Саме Я.Ісаєвичу належить низка концептуально важливих ідей про українську специфіку феномену друкарства. Зокрема, на його думку, лише в друкованій книзі атрибутами тексту стають титульні сторінки, стандартизація пагінації та рубрикації – принципово нові системи класифікації та способи пошуку інформації. Тільки в друкованій книзі остаточно утверджується ідея індивідуального авторства та інтелектуальної власності творця – автора, перекладача, редактора чи ілюстратора [Ісаєвич 2002: 423].

Історик наполягає, що друкована книжка сприяла поширенню позитивної оцінки новаторства. Про це свідчить напис на надгробку Івана Федорова: «Друкар книг пред тим невиданих» [Ісаєвич 2002: 423]. Це означало розрив із середньовічною «авторською скромністю» та маніфестацію модерного авторського новаторства.

Ярослав Ісаєвич вступає в обережну концептуальну дискусію з низкою провідних західних учених. Він вважає спрощеною думку Анрі Жана Мартена про православну книгу, яка нібито лише підтримувала традицію, але не продукувала жодних суспільних змін [Ісаєвич 2002: 422]. Навпаки, в Україні реформування та збереження традиції за допомогою друкованої книги становило єдиний діалектичний процес. Український дослідник також не погоджується з думкою Елізабет Ейзенштейн про «безодню між світом рукописів та світом стародруків», яку вона виявила при вивченні світу європейської книжності. Принаймні на українському матеріалі Ісаєвич побачив більше тягlosti між епохами, аніж розривів, а також те, що суспільні зміни, спричинені друкарством, не були радикальними [Ісаєвич 2002: 422].

Учений довів, що українське друкарство розвивалося синхронно з європейським і пройшло ті самі етапи. Спочатку друкарнями керували міщани-підприємці та магнати-меценати. З середини XVII століття почала домінувати церква. Лише

¹ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ) має один з найбільших в Україні фондів стародруків та активно займається їх дослідженням. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника володіє значною колекцією стародруків та проводить наукову роботу з їх вивчення. Музей книги і друкарства України організовує виставки та дослідження, присвячені історії українського друкарства.

наприкінці XVIII століття з'явилися державні друкарні. Кожен етап відповідав певним культурним епохам: Ренесансу, Контрреформації та бароко, освіченому абсолютизму. Ісаєвич послідовно проводить тезу про належність України XVI-XVII століть до умовної «Центральної Європи» та про її органічну участь в усіх культурних процесах і тенденціях цього ареалу. Українська книжна людина протягом багатьох століть культурно орієнтувалася на Захід, а не на Схід.

Українське книгознавство загалом зосереджене на національно-політичних та культурно-релігійних наслідках приходу в Україну «друкованої культури», тоді як антропологічна проблематика виринає лише епізодично і залишається другорядною. Подібна «політизація» пояснюється специфічним зв'язком між академічними та ідеологічними завданнями в гуманітарних студіях.

Від лінійної книгоцентричної раціональності до віртуальної медіа-реальності та нової антропологічної парадигми

Маршалл Маклюен вважав, що з появою електронних медіа світ перетвориться на «глобальне село», де людське сприйняття стане більш інтегрованим, слуховим і синестетичним. Сьогодні ми спостерігаємо наслідки повернення до слухового та пасивного сприйняття інформації, а також перевагу динамічних візуальних образів. Великі, складні тексти поступово втрачають популярність, а масовий читач переходить від книжок до телевізійних картинок і електронних посилань. У процесі неоархаїзації люди все частіше втрачають здатність до тривалого читання та логічного мислення, їм важко вибудовувати причинно-наслідкові зв'язки та створювати цілісні концептуальні структури. Друкована книга вже не трансформує соціум, не упорядковує його за критеріями раціональності, на яких базувалася «ера Гутенберга».

Занепад «культури книги» призвів до розпаду соціальних, культурних та ідеологічних спільнот, які виникли завдяки європейському розвитку раціонального мислення, романтизму й національної ідентичності. Це суттєво звузило простір суспільної єдності, який раніше об'єднував людей спільними сенсами, цілями, концепціями й символами.

Модерна епоха спричинила появу масштабних ідеологічних систем – соціалізму, націоналізму, лібералізму, кожна з яких прагнула реалізувати великі політичні проекти. Натомість постмодерн відзначається еkleктикою: замість чітких ідей переважають мінливі, нестабільні образи й знаки, які часто приховують свою відірваність від

реальності. В умовах необмеженого доступу до інформації держави вже не можуть ефективно нав'язувати свої ідеї, а великі наративи втрачають переконливість. Як зазначає П'єр Нора, масштабні ідеології минулого більше не відповідають духу постмодерного світу [Nora 1996-1998]. Їх місце займають автономні особистості, нові «кочівники» та невеликі групи зі своїми унікальними цінностями, символами й авторитетами.

Водночас розпад традиційних ідентичностей і соціальних ролей відкриває шлях до появи нових форм спільнот. Завершення епохи класичних ідеологій знаменує початок мережових ідеологій, де кожен у горизонтальній структурі зв'язків може стати лідером думки чи харизматичним авторитетом, оминаючи звичні кар'єрні сходинки.

Мануель Кастельс у праці «The Rise of the Network Society» (1996) розвинув низку ідей Маклюєна, якого він називав «великим провидцем», і посилив акценти руйнування старого світу друкованого слова. Він навіть назвав один із розділів своєї студії «Від «Галактики Гутенберга» до «Галактики Маклюєна»», під якою мав на увазі еру всевладного телебачення [Castells 1996: 358].

«Галактика Гутенберга» базувалася на візуальному, лінійному та логічному сприйнятті, що формувалося читанням друкованого тексту. Телебачення ж акцентує на аудіовізуальному, фрагментарному та емоційному сприйнятті. «Друковане слово, – пише Кастельс, – максимально орієнтоване на пояснення – воно розвиває концептуальне, дедуктивне, послідовне мислення, формує повагу до причинно-наслідкових зв'язків, неприйняття суперечностей, прагнення до об'єктивності та готовності до поглибленої рефлексії. Телевізійна комунікація являє собою принципово інший медіум – спокусливий, сенсорно привабливий, що імітує реальність і забезпечує комфортне сприйняття з мінімальними когнітивними затратами» [Castells 1996: 367]. Телевізійна людина сприймає інформацію з екрану некритично, вона просто не має ані часу, ані інтелектуального стимулу для осмислення контенту, відтак стає неймовірно навіюваною.

Кастельс вводить поняття «культури реальної віртуальності». Телебачення, а потім й інтернет, створюють середовище, де «реальність» значною мірою конструюється та сприймається через медіа-образи. Це відрізняється від друкованої культури, де реальність була більш «безпосередньо» пов'язана з текстом як відображенням або інтерпретацією. «Галактика Гутенберга» сприяла формуванню національних держав, розвитку

бюрократії та стандартизації. Електронні медіа, включаючи телебачення, а згодом і цифрові мережі, починають створювати нові форми соціальної організації – мережеве суспільство, де інформація та комунікація стають ключовими джерелами влади та впливу. Телебачення, як централізоване мас-медіа, також стало потужним інструментом формування громадської думки та політичної влади, що відрізнялося від більш децентралізованого впливу друку.

Під його впливом змінилися навіть книги, їхня структура, епістемологія та інтенція: «Що ж до книжок, вони залишилися книжками, хоча в багатьох із них відчувалося несвідоме бажання авторів перетворити їх на телевізійні сценарії; списки бестселерів незабаром поповнилися назвами, які стосуються телевізійних персонажів або популярних на ТБ тем» [Castells 1996: 367].

Отже, для Кастельса телебачення (і пізніше – інтернет) не просто замінило книгу, а докорінно змінило спосіб, у який ми сприймаємо інформацію, взаємодіємо один з одним і організуємо наше суспільство, ознаменувавши перехід від текстоцентричної до аудіовізуальної та потім мережевої культури. Це докорінно змінило антропологічні засади культури: у мережевому суспільстві людина більше не має однієї фіксованої ідентичності. Мережі дозволяють створювати та представляти різні «Я» у різних контекстах (соціальні мережі, професійні спільноти, хобі-групи). Це призводить до більш плинної, розмитої, контекстуальної та самоконструйованої ідентичності, яка сприймається вже не як щось вроджене, а як ситуативний проєкт. Нова особистість позбавлена зв'язку з фізичною локальністю, її визначає та увиразнює включеність у мережі.

Кінець «Галактики Гутенберга»? Трансформація читацьких практик у цифрову епоху

Песимістичні прогнози щодо загибелі друкованої книги в епоху цифровізації виявилися значно перебільшеними. Сучасні дослідження демонструють складну картину співіснування традиційних та електронних форматів, де кожен знаходить свою нішу в читацьких практиках сучасної людини.

Американський досвід, зафіксований дослідженням Pew Research Center у 2021 році, показує вражаючу статистику: три чверті дорослого населення США прочитали принаймні одну книгу протягом року. При цьому структура читацьких уподобань демонструє цікаву динаміку. Дві третини американців віддають перевагу друкованим

виданням, тоді як електронні книги обирає кожен третій читач, а аудіокниги слухає кожен четвертий. Особливо показовим є те, що частка електронного читання зросла з 25% до 30% за останні роки, тоді як популярність друкованих книг та аудіокниг залишається стабільною з 2011 року [Print books 2024].

Економічні показники підтверджують домінування друкованих видань: за даними Асоціації американських видавців, у 2024 році три чверті прибутків книжкового ринку припали саме на традиційні видання, тоді як електронні книги забезпечили п'яту частину продажів [E-Books 2024]. Решта ринку розподілилася між аудіокнигами та іншими інноваційними форматами.

Дослідження «Evolution of Reading in the Age of Digitisation» розкриває важливу закономірність: цифровізація не зменшує обсяги читання, а кардинально змінює його характер. Сучасні читачі дедалі частіше звертаються до мультимедійних та інтерактивних форм контенту, що розширює можливості сприйняття інформації. При цьому спостерігається парадоксальна тенденція: зростає попит на глибокі, складні тексти художньої та наукової літератури на тлі втоми від поверхневих форматів новин та блогів [E-Books 2024].

Експериментальні дослідження виявили важливі відмінності між читанням з паперу та з екрану. Рандомізоване дослідження за участю 72 здобувачів освіти продемонструвало, що сприйняття довгих лінійних текстів з екрану призводить до погіршення запам'ятовування ключових фактів та глибини розуміння приблизно на 15% порівняно із традиційним читанням [Mangen 2013].

Метааналіз понад п'ятдесяти експериментальних робіт розкрив системні особливості екранного читання. Цифрове середовище уповільнює візуальний пошук у тексті, знижує концентрацію на деталях і стимулює постійне «сканування» інформації [Siegenthaler 2012]. Цей процес наближає сприйняття тексту до усного «потоків свідомості», що кардинально відрізняється від лінійного, методичного читання з паперу.

Дослідники Оксфордського університету обґрунтували гіпотезу про «неоархаїзацію» сприйняття. Згідно з цією концепцією, стрімкість скролінгу та мультитаскінг у цифровому середовищі повертають нас до фрагментарного способу споживання інформації, подібного до додрукарської усної традиції [Varon 2015]. Когнітивні психологи підтвердили зниження глибини аналітичного опрацювання інформації при читанні з екрану

[E-readers 2013], що має важливі наслідки для освітніх та наукових практик.

Українські реалії: між зростанням і стагнацією

Українська ситуація демонструє власні специфічні тенденції, що відрізняються від глобальних трендів. Дослідження Українського інституту книги у 2023 році зафіксувало позитивну динаміку: частка тих, хто читає книги щодня, зросла з 8% до 17% порівняно з 2020 роком [Дослідження 2023]. Однак третина населення взагалі не бере до рук книги, і цей показник залишається стабільним з 2018 року.

Структура читацьких звичок українців виглядає досить скромно: майже чверть населення прочитує від однієї до чотирьох книг на рік, кожен восьмий читає від п'яти до дванадцяти книг, і лише 14% читає понад десять книг щорічно. Це означає, що переважна більшість українців читає менше однієї книги на місяць.

Молодіжні читацькі практики виглядають більш оптимістично: дослідження U-Report Ukraine показало, що більше половини української молоді віком від 16 до 29 років читають книги щодня або декілька разів на тиждень [Мельник 2024]. Водночас майже чверть молодих людей читають лише кілька разів на рік або взагалі не читають.

Українські дані демонструють швидкі зміни у форматних уподобаннях читачів. Якщо у 2020 році 39% опитаних читали виключно паперові книги, то у 2023 році таких залишилося лише 21%. Натомість зросла частка тих, хто комбінує різні формати: з 27% до 33%. Чисто електронні формати обирають 12% читачів проти 5% три роки тому [Print books 2024]. Особливо помітним є зростання попиту на аудіокниги.

Паралельно відбувається драматичне падіння ролі бібліотек у житті українців. Майже 70% дорослого населення ніколи не користуються бібліотечними послугами, ще 18% брали книги в бібліотеках більше року тому [Як читають 2024]. Таким чином, для 88% українців бібліотеки практично втратили своє значення як джерело літератури.

Водночас спостерігається позитивна тенденція посилення національного мовного контексту: значно зріс показник читання українською мовою, що свідчить про формування стійких культурних ідентичностей у складних соціально-політичних умовах.

Висновки і перспективи дослідження.

Це дослідження продемонструвало перспек-

тивність синтетичного підходу до аналізу друкованої книги як технологічного феномена з глибокими антропологічними імплікаціями. Застосування багаторівневої методології дозволяє розкрити фундаментальний характер трансформацій, спричинених друкарською революцією XV століття.

Медіаархеологічний аналіз, спираючись на праці Маклюєна та Ейзенштейн, здатен виявити механізми впливу друкарської технології на когнітивні структури людини. Стандартизація текстів, лінійна організація інформації та можливості масового відтворення сформували новий тип раціональності, заснований на візуальному сприйнятті та послідовному мисленні. Ці технологічні нововведення створили підґрунтя для систематизованого знання та аналітичних форм мислення.

Філософсько-антропологічна перспектива, розроблена Онгом та Гуді, дозволяє простежити глибинні трансформації людського буття під впливом переходу до друкованої культури. Формування «типографічного суб'єкта» характеризувалося розвитком візуального упередження у сприйнятті інформації, індивідуалізацією свідомості та становленням історичного мислення. Ці зміни торкнулися не лише когнітивних процесів, а й самих основ людської ідентичності. Соціально-історичний вимір, представлений концепцією «Уявлених спільнот» Андерсона, продемонстрував ключову роль друку у творенні європейських модерних націй.

Друкована книга стала технологічною основою для формування національних держав, створивши можливості для уявлених спільнот через поширення спільних текстів та ідей. Критичний підхід Харарі збагачує наше розуміння нелінійності технологічного прогресу. Друкована книга функціонувала не лише як інструмент просвітництва та раціонального пізнання, а й як засіб поширення ірраціональних страхів, забобонів та деструктивних ідеологій. Ця амбівалентність технологічного впливу підкреслює складність процесів культурної трансформації.

Сучасний контекст, характеризується кризою читацької культури та переходом до електронних медіа, що ставить фундаментальне питання про майбутнє домінування «Галактики Гутенберга». Соціологічні дані свідчать про поступове зниження ролі паперової книги в Україні з одночасним зростанням електронних та аудіоформатів, хоча традиційна книга поки залишається домінантною формою. Трансформація бібліотечної системи та зміни у практиках читання вказують на глибинні

зрушення в медіаекології сучасного суспільства.

Проведений аналіз дозволяє припустити, що сучасні зміни можуть означати поступове повернення до фрагментованого, мультисенсорного сприйняття інформації, характерного для дописемних культур, але на якісно новому технологічному рівні. Водночас друкована книга, ймовірно, збереже своє місце як «нішовий продукт», що обслуговуватиме специфічні культурні та освітні потреби.

Проаналізовані підходи до феномену «друкованої культури» можуть стати концептуальним інструментарієм для вивчення сучасних медіа-трансформацій через призму філософської антропології. Як ми бачимо, технологічні зміни завжди мають онтологічні наслідки, трансформуючи не лише способи комунікації, а й фундаментальні структури людського буття. Це розуміння має критичне значення для осмислення викликів цифрової епохи та прогнозування майбутніх культурних трансформацій.

Бібліографічні посилання / Referens

- Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Baron, N.S. (2015). *Words Onscreen: The Fate of Reading in a Digital World*. Oxford University Press.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Vol. 1 of *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Malden, MA; Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Chartier, R. (1987). *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*. Princeton University Press.
- Chartier, R. (1994). *The Order of Books: Readers, Authors, and Libraries in Europe Between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*. Stanford University Press.
- E-Books vs. Print Books: Which Format Reigns Supreme in 2025?* (2024). URL: https://pufferprint.com/e-book-vs-print-book-comparison/?utm_source=chatgpt.com.
- Eisenstein, E.L. (1979). *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*. 2 vols. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- E-readers, computer screens, or paper: Does reading comprehension change across media platforms? (Margolin, S.J., Driscoll, A., Toland, M.J., Kegler, J.L. (2013). *Applied Cognitive Psychology*, 27(4), 512-519.
- Febvre, L., Martin, H.-J. (1976). *The Coming of the Book: The Impact of Printing, 1450-1800*. London, Verso.
- Giesecke, M. (1991). *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit: Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien*. Frankfurt am Main. (in German)
- Goody, J. (1977). *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge University Press.
- Goody, J. (1986). *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge University Press.
- Harari, Y.N. (2024). *Nexus: A Brief History of Information Networks from the Stone Age to AI*. Random House.
- Mangen, A., Walgermo, B.R., Brønnick, K. (2013). Reading linear texts on paper versus computer screen: Effects on reading comprehension. *International Journal of Educational Research*, 58, 61-68.
- Martin, H.-J. (1994). *The History and Power of Writing*. University of Chicago Press.
- McLuhan, M. (1962). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press.
- McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. N. Y.: McGraw-Hill.
- Nora, P. (Ed.). (1996-1998). *Realms of Memory: Rethinking the French Past* (Vols. 1-3). Columbia University Press.
- Ong, W.J. (1982). *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. Methuen.
- Print books vs e-books: What's America's preference?* (2024) URL: https://www.weforum.org/stories/2024/01/americans-us-read-e-books-digital-education/?utm_source=chatgpt.com
- Siegenthaler, E., Wurtz, P., Groner, R. (2012). Reading from paper versus screens: A critical review of the empirical literature. *Ergonomics*, 55(5), 605-627.
- Бочковська, В., Хауха, Л. (2010). *Київські кириличні стародруки XVII-XVIIIст. та особливості їх атрибуції*. К.: НБУВ. / Bochkovska, V., Khaukha, L. (2010). *Kyivski kyrylychni starodruky XVII-XVIIIst. ta osoblyvosti yikh atrybutsii* [Kyiv Cyrillic old prints of the 17th-18th centuries and the peculiarities of their attribution]. К.: NBUV. (in Ukrainian)

- Бочковська, В., Хауха, Л. (2012) *Зібрання українських стародруків XVI-XVIII століть: каталог приватної колекції В.Гайдука*. К.: Ін-т рукопису НАНУ. / Bochkovska, V., Khaukha, L. (2012) *Zibrannia ukrainskykh starodrukiv XVI-XVIII stolit: kataloh pryvatnoi kolektsii V.Haiduka* [Collection of Ukrainian old prints from the 16th-18th centuries: catalog of V. Haiduk's private collection]. K.: In-t rukopysu NANU. (in Ukrainian)
- Дослідження 2023*. (2023) Український інститут книги. / *Doslidzhennia 2023* [Research 2023]. (2023) Ukrainskyi instytut knyhy. URL: https://ubi.org.ua/uk/activity/doslidzhennya/doslidzhennya-2023?utm_source=chatgpt.com (in Ukrainian)
- Запаско, Я.П., Ісаєвич Я.Д. (1984) *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні*. У 2-х кн. / Zapasko, Ya.P., Isaievych Ya.D. (1984) *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva. Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Memorials of book art. Catalog of old prints published in Ukraine]. U 2-kh kn. (in Ukrainian)
- Ісаєвич, Я.Д. (2002). *Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми*. Львів. / Isaievych, Ya.D. (2002). *Ukrainske knyhovydannia. Vytoky. Rozvytok. Problemy* [Ukrainian book publishing. Origins. Development. Problems]. Lviv. (in Ukrainian)
- Кириличні стародруки 15-17 століття у Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського: каталог*. (2005). К.: НБУВ. / *Kyrylychni starodruky 15-17 stolittia u Natsionalnii bibliotetsi Ukrainy im. V.I.Vernadskoho: kataloh* [Cyrillic old prints of the 15th-17th centuries in the Vernadsky National Library of Ukraine: catalog]. (2005). K.: NBUV. (in Ukrainian)
- Мельник, К. (2024). *Близько половини української молоді читає книги щодня або декілька разів на тиждень*. / Melnyk, K. (2024). *Blyzko polovyny ukrainskoi molodi chytaie knyhy shchodnia abo dekilka raziv na tyzhen* [About half of Ukrainian youth read books every day or several times a week]. URL: <https://surl.lt/lskwgv> (in Ukrainian)
- Стародруки* (2001). *Українська бібліотечна енциклопедія: у 3т*. К.: Академія. Т.3: С–Я. С. 210-215. / *Starodruky* [Old prints]. (2001). *Ukrainska bibliotечna entsyklopediia: u 3t*. K.: Akademiia. T.3: S–Ia. S. 210-215. (in Ukrainian)
- Фрис, В. (2003). *Історія кириличної рукописної книги в Україні X-XVIII ст*. Львів. / Frys, V. (2003). *Istoriia kyrylychnoi rukopysnoi knyhy v Ukraini X-XVIII st*. [The history of Cyrillic manuscripts in Ukraine in the 10th–18th]. Lviv. (in Ukrainian)
- Як читають українці. Під час вторгнення частка людей, які читають книги щодня, зросла удвічі – дослідження УІК*. (2024). / *Yak chytaiut ukrainsi. Pid chas vtorhnennia chastka liudei, yaki chytaiut knyhy shchodnia, zrosla udvichi – doslidzhennia UIK* [How Ukrainians read. During the invasion, the proportion of people who read books every day doubled, according to a study by the Ukrainian Information Center]. (2024). URL: <https://surl.lu/bcqvjo> (in Ukrainian)
- Ясиновський, Ю.П. (1996). *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16-18 століть*. Львів. / Yasynovskyi, Yu.P. (1996). *Ukrainski ta biloruski notoliniini Irmoloi 16-18 stolit* [Ukrainian and Belarusian notated Irmoloi of the 16th-18th centuries]. Lviv. (in Ukrainian)